

ज्ञानदीप लावू जगी

पुणे नगर वाचन मंदिर

स्थापना : ७ फेब्रुवारी १८४८

email : pnvm1848@gmail.com

www.punenagarvachan.org

पुस्तकाचे नाव : शुद्धलेखनाचे नियम

लेखक : विठ्ठल बालकृष्ण मुळे

प्रकाशक : विठ्ठल बालकृष्ण मुळे, मिरज

प्रकाशन वर्ष : १९५३

मूल ग्रंथ प्रत : शिक्षण प्रसारक मंडळी, पुणे

पुणे नगर वाचन मंदिर

अंकेक्षण (डिजीटायझेशन) प्रकल्प

अंकेक्षण रूपांतर - २०२३

शुद्धलेखनाचे नियम

लेखक

विठ्ठल बालकृष्ण मुळे, बी. ए.

किंमत ६ आणे

मुद्रक- नीलकंठ विश्वनाथ महाबळ
गजानन मुद्रणालय, मिरज

सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन

प्रकाशक- विठ्ठल बालकृष्ण मुळे, बी. ए.,
मिरज.

Handwritten text in pink ink, likely a signature or note, located to the right of the portrait.

अर्पण-पत्रिका

ज्यांनी बहुविध संस्थांना आर्थिक मदत दिली, गरीब विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्तीच्या रूपानें सहाय्य दिलें, आणि जोराची चालना देऊन या पुस्तकाचें प्रकाशन घडवून आणून मातृभाषेबद्दलची आपली कळकळ व्यक्त केली, असे मिरज येथील दानशूर श्रीयुत श्रीपाद गोपाळ वैद्य यांना समर्पण

— लेखक

डॉ. ए. ए. व. वा. पोतदार,

निवेदन

‘ शुद्धलेखनाचे नियम ’ ही छोटीशी पुस्तिका लिहिण्याचें कारण हल्लींच्या विद्यार्थ्यांचें मराठी भाषेचें गाढ अज्ञान हें होय. फारच थोड्या विद्यार्थ्यांना मराठी भाषा व्याकरण-दृष्ट्या शुद्ध लिहितां येते, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

आपली भारतीय संस्कृति इतकी उज्ज्वल आहे कीं, तिच्यावर शेंकडो वर्षांपासून परकीय संस्कृतीचें आक्रमण व आघात होत आले असूनही आमच्या भाषा आणि विशेषतः संस्कृतोत्पन्न मराठी भाषा आपला डोल दाखवून इंग्रजी, फारसी, पोर्तुगीज इत्यादि परकीय भाषांचें आक्रमण पचवून आपल्या मूळ वर्धिष्णु अशा स्वरूपामध्ये इतर कोणत्याही भाषे-वरोवर दिमाखानें नांदत आहे. संस्कृत भाषेचा अभ्यास पाश्चिमात्य पंडितांनीं केलेला आहे, एवढी एकच गोष्ट त्या भाषेंतील अगाध ज्ञान-भांडाराची धोरवी सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे.

या संस्कृत भाषेपासून महाराष्ट्री प्राकृत व तिच्या पुष्कळ अंशा-पासून हल्लींच्या मराठी भाषेची उत्पत्ति झाली आहे. अशा या मराठी भाषेची अशुद्ध लिहिण्यानें आपण फार हेळसांड करीत आहोंत. ह्या तिच्यावर खरोखर जबरदस्त अन्यायच होय ही भाषा खरोखर फार शुद्ध लिहितां आली पाहिजे. आपल्या आर्यसंस्कृतीला साजेसें तिचें लिहिण्याचें स्वरूप असावयास पाहिजे. तसें तें काहीं वर्षांपूर्वी होतें. कृष्ण-शास्त्री चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर, लोकमान्य टिळक यांच्या कालांत मराठी भाषा व्याकरण-दृष्ट्या अत्यंत शुद्ध लिहिली जात असे. हल्लीही ती शुद्ध लिहिली जात आहे, नाहीं असें नाहीं. परंतु हल्लींच्या विद्यार्थीवर्गांत तिच्यावद्दल अगदीं अनास्था दिसत आहे. विश्व-विद्यालयांत तिचा प्रवेश झाला असला तरी ती हल्लींच्या असंख्य विद्या-

थ्यांना शुद्ध लिहितां येत नाहीं, हें आतां जाहीर झालें आहे. मराठी भाषा हा विषय घेऊन बी. ए. झालेले पदवीधर ' सूरंधरी ', ' पत्नी ' सारखे शब्द शुद्ध लिहित नाहीत, असें प्राध्यापक श्री. के. क्षीरसागर व गिरीश यांनीं व्याख्यानांतून सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें मिरज येथें खरे मंदिरांत झालेल्या वक्तृत्वाच्या स्पर्धेमध्ये यशस्वी विद्यार्थ्यांना पारितोषिकें दिलीं त्या वेळच्या समारंभाच्या वेळीं माननीय महादेवशास्त्री जोशी यांनीं आपल्या अध्यक्षीय भाषणात आपल्या मराठी भाषेचें स्वरूप कसे विकृत होत चाललें आहे हें चांगल्याच तऱ्हेनें आपल्या निदर्शनास आणलें. हल्लीं दुकानांस लावलेल्या पाट्यांवरील मराठी किती अशुद्ध असतें हें पण त्यांनीं आपणांस दाखवून दिले. मराठी भाषेची शुद्धता राखणें हें आपलें पवित्र कर्तव्य आहे, असें समजलें पाहिजे. ती शुद्ध लिहिण्यासाठीं आपण आटोकाट प्रयत्न केला पाहिजे.

काहीं विद्यार्थी व इतर लोक मराठी भाषा किती अशुद्ध लिहितात याचीं दोनचार मासलेवाईक उदाहरणें दिल्यास अप्रस्तुत होणार नाहीं.

'मी' हा शब्द 'मि' असा लिहितात. 'तू' हा शब्द 'तु' असा लिहितात. 'ही' हा शब्द 'हि' असा लिहितात. योग्य ठिकाणीं शब्दावर अनुस्वार देत नाहीत. अशा तऱ्हेनें अशुद्ध लिहिणें म्हणजे श्रीसरस्वती देवीच्या अंगावर ओरखडे काढण्यासारखें होय, असे उद्गार श्री. महादेव शास्त्री जोशी यांनीं खरे मंदिरांतील आपल्या व्याख्यानांत काढल्याचें पुष्कळांना स्मरत असेलच.

प्राचार्य डॉ. माईणकर, विलिंग्डन कॉलेज, सांगली यांनीं याच बाबतींत काढलेले उद्गार 'द. काळ' च्या दिनांक १८-६-१९५३ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांच्या म्हणण्याचा सारांश- मराठी भाषेचा दर्जाही दिवसें दिवस अधिकाधिक खालावून कमी होत चालला आहे. मराठी भाषेतील साधे शब्दही विद्यार्थ्यांस शुद्ध लिहितां येत नाहीत. इतर आर्टसच्या

विद्यार्थ्यांना 'न्' व 'ण' मधील फरक कळत नाही; 'नयन', 'दुष्यंत', 'ईश्वर', 'विषयी', यासारखे शब्दही लिहितां येत नाहीत.

या कारणास्तव शुद्धलेखनाचे थोडेसे नियम देऊन विद्यार्थ्यांची अडचण दूर करावी ह्या हेतूने ही पुस्तिका लिहिण्याचें मीं ठरविलें. या माझ्या विचाराला जोराची चालना मिरज येथील दानशूर श्रीयुत श्रीपाद गोपाळ वैद्य व माझे स्नेही श्री. शामराव जोशी बी. ए. (ऑनर्स) यांनीं दिली, व मी ती लिहिली याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो.

मिरज येथील 'विद्यामंदिर' हायस्कूलचे मुख्याध्यापक श्री. विष्णु महादेव कुलकर्णी, बी. ए., बी. टी. यांनीं हस्तलिखित तपासून पाहिलें याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

ज्या लेखकांचे लिखाणांतून उदाहरणाकरितां उतारे मी शालेय पुस्तकांतून निवडले व घेतले ते लेखक म्हणजे साने गुरुजी, शांता शेळके, गोविंदाग्रज, प्रा. माटे इत्यादि; त्यांचाही मी उपकृत आहे.

डॉक्टर माईणकर, एम्. ए., पी. एच्. डी., व्हाईस प्रिन्सिपाल विलिंग्डन कॉलेज, सांगली, यांनीं माझ्या विनंतीस मान देऊन ह्या पुस्तिकेवर अभिप्राय दिला व तिला महत्त्वास व मोलास चढविलें याबद्दल त्यांचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणें हें माझें कर्तव्य आहे. त्यांच्या उत्तेजनाबद्दल त्यांच्या ऋणांतच सदैव रहावें असें मला वाटतें.

शेवटीं ह्या छोट्याशा पुस्तिकेचा उपयोग विद्यार्थ्यांस होवो ही इच्छा प्रगट करून मी माझें निवेदन पुरें करतो.

भाद्रपद शु. ४ शके १८५३; दि. १२-९-१९५३.

४२६२, शोणुशी वाडा, }
ब्राम्हणपुरी मिरज.

विठ्ठल बालकृष्ण मुळे

अभिप्राय

श्री. मुळे यांचें शुद्धलेखनावरील पुस्तक समग्र वाचून पाहिलें. मुलकी खात्यासारख्या अर्थक्षेत्रांत राहूनहि भाषेसंबंधीं इतकी आस्था ठेवून, व्यासंग टिकवून इतकें सुंदर पुस्तक लिहिल्याबद्दल श्री. मुळे हे निःसंशय अभिनन्दनास पात्र आहेत.

शुद्धलेखनाची आज फार दुर्दशा झालेली आहे. विद्यार्थ्यांच्या मध्ये शब्दांचें दारिद्र्य असतेंच, पण या व्याकरणाच्या अभावानें त्यांच्या मातृभाषेवरील प्रभुत्वाची मोठी अनुकम्पनीय परिस्थिति असते. शिक्षा व परिश्रम या दोनींना शाळांमधून मज्जाव असल्यानें व सारा भार विकल्प, स्मृति आणि आधुनिकता यांवर असल्यामुळे आजचा विद्यार्थी प्रतिभेनें लिहित असतो, परिश्रमांनीं नाहीं.

वास्तविक प्राथमिक शिक्षणांत हस्ताक्षर व व्याकरण यांचा अगदी अवश्य अन्तर्भाव व्हावयास हवा. दुसरें कांहींहि आलें नाहीं तरी चालेल पण व्याकरण अवश्य हवें, असा प्राचीनांचा अगदी योग्य कटाक्ष होता. परन्तु आज नवीन येणाऱ्या प्रयोगांत खेळतां खेळतां अभ्यास यावर भर असल्यामुळे निरर्थक नियमांचा अभ्यास याजला महत्त्व देतों कोण ?

शुद्धलेखनाविषयीं विकल्प असतो तेथें प्रमाद झाल्यास उपेक्षितां येईल. पण ज्या गोष्टींसंबंधीं शंका अगर विवाद असूं शकत नाहीं तेथें उपेक्षा कशी करतां येईल ? अगदी साध्या लेखनामध्येहि विलक्षण व मनस्वी चुका असतात. यामुळे वाचायचे वेचे मात्र टागोर, कालेलकर,

जावडेकर यांचे व लेखनांत यांच्या शैलीचें राहोच पण शुद्ध मराठीचेंहि दर्शन घडूं नये, असा विरोध दिसून येतो. दिसते तितकी साधी व उपेक्षणीय ही गोष्ट नाही. मराठीविषयी व लेखनाविषयी दक्षता भाषिकांनीं बाळगलीच पाहिजे.

या दृष्टीनें विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक म्हणून प्रस्तुत पुस्तकाचा उपयोग मोठाच होईल यांत शंका नाही. क्लिष्ट असें व्याकरणात्मक विवेचन गाळून नित्यनियमानें लेखनांत येणाऱ्या प्रमादाचीं संभवस्थानें म्हणतां येतील अशा स्थळांचीच प्रामुख्यानें यांत चर्चा आहे व त्यांच्या अनु-रोधानें मार्गदर्शन आहे. येवढें जरी विद्यार्थ्यांनीं केलें तरी त्यामुळें पुष्कळ साधेल. विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें सोपें, भाषेच्या दृष्टीनें महत्वाचें व सध्याच्या शिक्षणाच्या दृष्टीनें अत्यन्त आवश्यक असें पुस्तक लिहिल्याबद्दल श्री. मुळे यांचें मनःपूर्वक अभिनन्दन करतां. विद्यार्थी याचा योग्य उपयोग करतील अशी मी आशा बाळगतां

विलिंग्डन कॉलेज,
सांगली.

मधुकर गोविन्द माईणकर.

शुद्धलेखनाचे नियम

—०—

मराठी शब्दांतील ऱ्हस्व व दीर्घ

नियम १. निव्वळ मराठी शब्दाच्या शेवटीं जर इ-कार व उ-कार आला तर तो दीर्घ लिहावा.

उदाहरणार्थ :- आई, ताई, काकी, मामी, सरी, जरी, तरी, दोरी, चिमणी, साळुंकी, शबरी, कवडी, पगडी, घरीं, दारीं, बाहुली, वळकटी, काठी, तोटी, मराठी, साठी, वरतीं. इत्यादि.

अपवाद- आणि हा शब्द असा आहे कीं, त्याचा अंत्य इ-कार ऱ्हस्व लिहितात.

उ-काराचीं उदाहरणें- हळूं, देऊं, करूं, वसू, सरूं, चांसरूं, पांखरूं

नियम २. 'अ'-कारान्त मराठी शब्दांतील उपान्त्य इ-कार व उ-कार (म्हणजे शेवटच्या अक्षराचे आधीचा) नेहमीं दीर्घ लिहितात. उदाहरणार्थ- प्रीत, वीत, वीट, झीट, रीत, तीट, बीळ, खीळ, नीळ, घेईल, देईल, शिकशील, खाईल, खेळतील, देऊन, करून, येऊन, जाऊन, वोलून, चालून, पिऊन.

नियम ३. अ-कारान्त शब्दांशिवाय इतर शब्दांतील उपान्त्य इ-कार व उ-कार ऱ्हस्व लिहितात.

उदाहरणार्थ:- विटा, खिळा, निळा, दिला, तिला, जिला, खुळा, मुळा, तुला, खुला, डभा, मुभा, चिडी, वुडी, सुडी.

नियम ४. दोन अक्षरापेक्षां ज्यास्त मोठा शब्द, असल्यास अन्त्य व उपान्त्य अक्षराच्या आधीचा इ-कार व उ-कार ऱ्हस्व लिहितात.

उदाहरणार्थ- पिकला, विकला, टिकला, चिमटा, चिमणी, चुलता, उलथणें, मुकणें, सुकणें, दुखणें.

नियम ५. एका शब्दाला दुसरा शब्द जोडून येतो. हा दुसरा शब्द कित्येक वेळां शब्दयोगी अव्यय किंवा विभक्ति प्रत्यय असतो. हे

शब्द निरनिराळे स्वतंत्र शब्द आहेत असें समजून त्यांस वरील प्रमाणेंच ऱ्हस्व-दीर्घांचे नियम लागतात. म्हणजे प्रत्ययापूर्वीचे इ-कार अगर उ-कार दीर्घ लिहितात. विभक्ति प्रत्यय जोडून झालेले शब्द:-
विटू-नें, हरी-चा, यमू-ला, घारी-नें.

शब्दयोगी अव्यय जोडून झालेले शब्द:-- काठी-जवळ, झाडी-मध्ये,
शिडी-खाली, सद्-करितां.

नियम ६. मराठीं-तील सामान्यरूपे नेहमीं दीर्घ लिहितात.

उ:- हरीस, बुद्धीनें, जनू-पामून, घेनुमुळें इत्यादि.

नियम ७. उच्चारित अनुस्वार अगर खणखणित अनुस्वार याच्या पूर्वीचें अक्षर ऱ्हस्व लिहावें. उदाहरणार्थ:- भित, खुंट, मुंभ, टिवं, विव, चिंच, डिक, डिभ (मूल), विंग, भिग, सुंठ, गुंग, लिंव, इत्यादि.

नियम ८. जोडाक्षरापूर्वीचा इ-कार अगर उ-कार नेहमीं ऱ्हस्व लिहावा. उदाहरणार्थ:- गिह्या, किल्या, जिल्हा, शिस्त, रिक्त, उक्ति, शुक्ति (शिपला), कुस्ती, मुक्ति, विक्री, सुद्धा, गुद्दा, मुद्दा, हुद्दा.

नियम ९. खाली दिलेल्या संस्कृत शब्दांमधील अन्त्य इ-कार नेहमीं ऱ्हस्व लिहावा. उदाहरणार्थ:- रवि, शशि, मुक्ति, मति, संपत्ति, विपत्ति, कवि, हवि.

परंतु जर कोणी तो दीर्घ लिहीत असतील तर तो त्यांनीं सर्व ठिकाणींच दीर्घ लिहावा.

नियम १०. त्याचप्रमाणें खाली दिलेल्या संस्कृत शब्दांतील अन्त्य उ-कार ऱ्हस्व लिहितात. उदाहरणार्थ:- गुरु, तरु, घेनु, सुनु.

नियम ११. खाली दिलेल्या संस्कृत शब्दांतील उपान्त्य इ-कार अगर उ-कार ऱ्हस्व लिहितात. उदाहरणार्थ:- सुत, गुण, चतुर, मधुर, प्रिय विष, हित.

नियम १२. 'र'फारापूर्वीचा इ-कार अगर उ-कार नेहमीं दीर्घ लिहावा. उदाहरणार्थ:- पूर्व, सूर्य, जीर्ण, वीर्य, पूर्ण, चूर्ण, उत्तर्ण, अपूर्व, अमूर्त, गांभीर्य, धूर्त, शीर्ण.

नियम १३. एकाक्षरी ई-कारान्त व ऊ-कारान्त संस्कृत शब्द दीर्घ लिहितात. उदाहरणार्थः— श्री, स्त्री, भू, भूः.

त्याचप्रमाणे एकाक्षरी मराठी ई-कारान्त शब्द दीर्घ लिहितात. उदा.:- ही, जी, मी, ती, इत्यादि.

नियम १४. ई-कारान्त मराठी स्त्रीलिंगी शब्दांतील अन्त्याक्षर दीर्घ असते. उदाहरणार्थ :- नदी, पाटी, सुंदरी, घल्लरी, लक्ष्मी, सरस्वती, भागीरथी, नगरी, तरी, कुमारी, किशोरी, परी.

खाली दिलेल्या शब्दांतील ऱ्हस्व अक्षरें व दीर्घ अक्षरें दाखविल्या-प्रमाणेच लिहावीत त्यांत बदल करूं नये. भीति, नीति, दीप्ति, भ्रांति, रीति, प्रीति, अप्रीति, सुनीति, शताब्दि, सहानुभूति, अव्याप्ति अतिव्याप्ति.

जोडाक्षरें लिहितांना फारच मासलेवाईक चुका होतात. याचें कारण अक्षरें जोडतांना तीं कशीं लिहितात याची माहिती नसते. उदाहरणार्थ :-
(१) 'त्' याला 'प' जोडतांना 'त्प' असा जोडा 'प्त' असा जोडूं नका. (२) 'द्' याला व जोडतांना 'द्व' असा जोडा 'व्द' असा जोडूं नका.

म्हणजे तत्परायण, सत्पात्र, तत्पुरुष असे शब्द लिहा.

त्याचप्रमाणे सद्बुद्धि 'शताब्दि' असें शब्द लिहा.

'सप्तमी' च्या ऐवजीं सत्पमी लिहूं नका.

नियम १५. पुढील शब्द काळजीपूर्वक पहा.

	अशुद्ध	शुद्ध	अशुद्ध	शुद्ध
१	सिन्व्ह	सिंह	८ उत्कशं	उत्कषं
२	अरंण्य	अरण्य	९ आण्णाराव	अण्णाराव
३	च्यार	चार	१० अम्रत	अमृत
४	नाविन्य	नावीन्य	११ प्रकृति	प्रकृति
५	सुशिला	सुशीला	१२ आणी	आणि
६	शत्रू	शत्रु	१३ निषा	निशा
७	रिपू	रिपु	१४ तृशा	तृषा

१५ सिता	सीता	२५ चंद्रग्रहण	चंद्रग्रहण
१६ ग्रह (घर)	ग्रह	२६ माहार	महार
१७ र्तु	ऋतु	२७ उच्छव	उत्सव
१८ स्त्री	स्त्री	२८ सैरंधी	सैरंधरी
१९ भीती	भीति	२९ अग्नी	अग्नि
२० भक्ती	भक्ति	३० अश्रू	अश्रु
२१ इच्छा	इच्छा	३१ देवूळ	देऊळ
२२ स्पृहा	स्पृहा	३२ पावूस	पाऊस
२३ शोषण	शोषण	३३ पोषण	पोषण
२४ अभिलाश	अभिलाप	३४ अभिरुची	अभिरुचि

अनुस्वार

अनुस्वाराच्या वाबतीत अनंत चुका होतात म्हणून या वाबतीत जरा ज्यास्त नियम दिलेले वरें.

अनुस्वारांचे प्रकार दोन. उच्चारित व अनुच्चारित.

उच्चारित अनुस्वार सोपे आहेत. ते आपोआप कळतात.

उदा.— चिच, आंवा, गंध, घंटा, तंटा, रंभा, पुंडलीक, यशवंत.

परंतु अनुच्चारित अनुस्वारांच्या वाबतीत लिहावयाचें म्हणजे त्यांचा पसारा व प्रपंच मोठा आहे. तो क्रमशः घेऊं, व त्यांच्याबद्दल सोपे सोपे नियम देऊं.

नियम १. अ-कारान्ताशिवाय सर्व नपुंसकालिगी एकवचनी वा अनेकवचनी शब्दांच्या अन्त्याक्षरावर अनुस्वार असतो. उदाहरणार्थ :— वासरूं, वासरें; लेंकरूं, लेंकरें; फुलें, मुलें; मोल्यें, मोतीं; केळें, केळीं; झाडें, वनें, उपवनें, शहरें, नगरें, माणसें, शिंगरूं, शिंगरें, झाडें, जसें, तसें, कसें, चांगलें, जें, हें, तें. इत्यादि.

या नियमास अपवाद :— पाणी, लोणी, या नपुंसकालिगी शब्दांच्या अन्त्याक्षरावर अनुस्वार देऊं नये.

नियम २. नामांच्या अनेकवचनी सामान्यरूपांवर अनुस्वार असतो. उदाहरणार्थ :-

एकवचन	अनेकवचन
मुलाला खाऊ घा.	मुलांना खाऊ घा.
आंब्यास दगड मार.	आंब्यांना दगड मार.
वासरांनं दावं तोडिलें.	घासरांनीं दावं तोडिलीं.
लढाईत मराठ्यापुढें निभाव लागणार नाहीं.	लढाईत मराठ्यांपुढें निभाव लागणार नाहीं.
रामा मजुरास ज्यास्त पगार घा.	सर्व मजुरांना ज्यास्त पगार घा.
स्त्रीस स्वातंत्र्य हवें,	स्त्रियांना स्वातंत्र्य हवें.

नियम ३. नें, एं, शीं, आं, नीं, हीं, शीं ह्या विभक्ति-प्रत्ययांवर अनुस्वार द्यावा जसें :-

१. रामें लोकाभिरामें मदनशतसमैं पूर्णकल्याणधामें.
२. यांहीं धेनु वळाव्या ! शिवशिव गोपाळ रामकृष्णहरे ।
३. यांच्या पूर्वपुण्या कोण लेखा करी । जिहीं तो मुरारी खेळविला ।
४. त्यां आपुलीं आवरिजेत मूलें । जीं नित्य होती कलाहास मुळें ॥

नियम ४. मी, आम्ही, तूं, तुम्ही व कोणी यांची तृतीया विभक्ति असते तेव्हां त्यांच्या अंत्याक्षरावर अनुस्वार असतो. उदाहरणार्थ :- मी गाणें गातो या वाक्यांत 'मी' ह्याची प्रथमा विभक्ति आहे म्हणून 'मी' वर अनुस्वार नको. परंतु 'मीं काम केलें' या वाक्यांत मी शब्दाची तृतीया विभक्ति आहे म्हणून 'मीं' वर अनुस्वार द्यावा.

'आम्ही झाड तोडितों' यांत आम्ही हा शब्द प्रथमा विभक्तींत आहे म्हणून 'म्ही' वर अनुस्वार नको. परंतु "आम्हीं शत्रूला सळो कां पळो करून सोडिलें." या वाक्यांत आम्ही हा शब्द तृतीया विभक्तींत आहे म्हणून 'म्हीं' शब्दावर अनुस्वार हवा.

'कोणी एक धनंजय नांवाचा मनुष्य फारच शूर म्हणून गाजला होता.' या वाक्यांत कोणी ह्या शब्दाची तृतीया विभक्ति नाहीं म्हणून

‘णी’ वर अनुस्वार नको. परंतु हें काम कोणीं केले यांत कोणी ह्या शब्दाची तृतीया विभक्ति आहे. म्हणून त्या शब्दांतील ‘णीं’ वर अनुस्वार द्यावा.

‘तुम्ही गांवाला जा’ या वाक्यांत तुम्ही ह्या शब्दाची प्रथमा विभक्ति आहे, म्हणून ‘म्ही’ वर अनुस्वार नको. परंतु तुम्हीं हें पद्य रचिलें काय ? या वाक्यांत ‘तुम्हीं’ याची तृतीया विभक्ति असल्यामुळे त्यांतील ‘म्ही’ वर अनुस्वार द्यावा.

नियम ५. वाक्यांत प्रथमपुरुषीं कर्ता असतो त्या वेळीं त्याच्या क्रियापदाच्या अन्त्याक्षरावर अनुस्वार असतो. उदाहरणार्थः— मी आहे, मी करतां, मी बसतो, मी गेलों, मी आलों, आम्ही आहोंत, आम्ही करितों, आम्ही बसतो, आम्ही गेलों, आम्ही आलों.

नियम ६. स्थलवाचक व कालवाचक क्रियाविशेषणांच्या अन्त्याक्षरांवर अनुस्वार येतो. उदाहरणार्थः— जेथें, तेथें, कोठें, उद्यां, परवां, तेरवां, केधवां, जेव्हां, तेव्हां, आतां, मघां, येरव्हीं, पुढे, मागें, खालीं, शेवटीं. अपवाद— इकडे, तिकडे, चोर्हींकडे यांच्या अन्त्याक्षरांवर अनुस्वार देऊं नये.

नियम ७. कांहीं धातुसाधित शब्दांच्या अन्त्याक्षरांवर अनुस्वार अवश्य द्यावा. उदा. :- करूं, जाऊं, देऊं, वसूं, मरूं, करितां, जातां, घेतां, बोलतां, मरतां इत्यादि.

पुढील वाक्यें पहा म्हणजे हे शब्द शुद्ध कसे लिहावेत तें समजून येईल.

१. तूं हें काम करूं नयेस.
२. त्याला जाऊं देऊं नका.
३. जातां जातां हें काम मी करूं शकेन.
४. परमेश्वर वर देतां देतां थांबला.
५. तो बोलतां बोलतां थकला.

आतां कांहीं ठळक नियम देतो.

(अ) षष्ठी विभक्तीचा संबंध नपुंसकलिङ्गी नामाकडे असतो त्या वेळीं षष्ठीच्या प्रत्ययावर अनुस्वार द्यावा उदा० —

१. आपलें मन शुद्ध असावें. २. तुमचें वतन नीट नाही.
३. झाडाचें पान हिरवें आहे. ४. विठूचें घड्याळ सुंदर आहे.
५. विहिरीचें पाणी गार आहे. ६. बेलाचें पान शंकराला आवडतें.
७. मुलांची पुस्तके फाटलीं. ८. गुराख्याचीं गुरें उधळलीं
९. मुलांचीं वदनें म्लान झालीं.

वरील वाक्यांतील ठळक अक्षरांतील प्रत्ययांवर अनुस्वार दिला आहे हें तुमच्या लक्षांत येईल.

(ब) सप्तमी विभक्तीच्या प्रत्ययांवर अनुस्वार अवश्य द्यावा.

त्या विभक्तीचे प्रत्ययः-त, ई, आं. उदा.:- घरांत, दारांत, अंगणांत आकाशांत, परसांत, घरीं, दारीं, अंगणीं, आकाशीं, गांवीं, गळां, पायां, उदा० - तो माझ्या पायां पडला. तुळसीहार गळां । कासे वित्तांवर ।

(क) कर्मणि प्रयोगांत ज्या वेळीं कर्माचें लिंग नपुंसकालिगी असतें, त्या वेळीं वाक्यांतील क्रियापदाच्या अन्त्याक्षरावर अनुस्वार द्यावा. उदा० -

१. रामानें फूल तोडलें. २. मुलानें दूध सांडलें. ३. आईनें घर सारवलें. ४. श्रीकृष्णानें हातांत सुदर्शन चक्र धारण केलें. ५. देवांनीं दैत्यांचें पारिपत्य केलें. ६. भरतानें रामाचें वचन मानलें. ७. त्यानें माझे बोलणें मान्य केलें. ८. शत्रूनें कपट लढविलें. ९. इंग्रजांनीं जर्मनांचीं विमानें पाडिलीं. १०. त्यांनीं दिलेलीं आश्वासनें पाळिलीं.

या वाक्यांतील कर्माचें लिंग नपुंसकालिग आहे हें लक्षांत ठेवा.

(ड) नपुंसकालिगी नामाच्या मार्गे येणाऱ्या दर्शक सर्वनामावर अनुस्वार येतो. उदा०- १. तें झाड वठलें. २. हें तळें आटलें. ३. जें फूल चुरगळलें तें हेंच. ४. तें मूल खोडकर आहे. ५. हें मूल शांत आहे. ६. तें मंदिर भव्य आहे. ७. हें उद्यान रमणीय आहे.

(ई) नपुंसकालिगी नामाच्या पुढें अगर मार्गे येणाऱ्या ए-कारान्त विशेषणाच्या अन्त्याक्षरावर अनुस्वार येतो. उदा०- १ चांगलें फळ महाग असतें. २. वांकडे झाड चढण्यास कठीण असतें. ३. रडवें मूल कोणास आवडत नाही. ४. हिरवें पातळ भडक असतें. ५. आकाश

निळें असतें. ६. चोरी करणें हें मोठें पाप आहे. ७. कांहीं लोक काळें वस्त्र निषिद्ध मानतात. ८. मराठ्यांचें निशाण भगवें होतें.

‘पण ते डोंगर उन्हाळ्यांत फार तापतात’ यांत ‘ते’ वर अनुस्वार देऊं नका. कारण ‘ते’ ह्या दर्शक सर्वनामापुढें डोंगर हा शब्द पुल्लिगी शब्दाचें अनेकवचन असा आलेला आहे, व तो फसवा आहे. म्हणजे कित्येक वेळां दर्शक सर्वनामापुढें अगर विशेषणापुढें नपुंसकलिगी वाटणाऱ्या पण पुल्लिगी शब्दाचें अनेकवचन असलेले शब्द येतात. ते फसवे असतात व त्यांच्याबद्दल नीट विचार करा. अशीं कांहीं उदाहरणें:- १ ते उंट लांबून आलेले आहेत. २ हे धोबी कपडे फार स्वच्छ काढतात. ३ चांगले शिंपी कपडे उत्तम शिवतात. ४ मोठे वाघ बहुधां दाट जंगलांत रहातात. ५ वाळलेले ओंडके भरभर जळतात. ६ काळे ढग भेसूर दिसतात. ७ पोपट हिरवे असतात. ८ कावळे काळे असतात. ९ मारके वेल वाईट.

वरील वाक्यांतील ठळक अक्षरांवर अनुस्वार कां दिले नाहीत हें तुमच्या लक्षांत येईल.

(ड) नेहमी फसवणारे शब्द:- तू मला का विचारतोस ? यांतील कां वर अनुस्वार द्या. माझ्याकरितां तूं वेंद्याकडे जाशील कां ? यांतील का वर अनुस्वार नको.

खेळ सुरू करा. यांत ‘सुरू’ मधील ‘रू’ वर अनुस्वार नको.

कांहीं शब्द लिहिण्यांत फरक केला तर अर्थभेद म्हणजे त्याच्या ठराविक अर्थपिकां निराळा अर्थ होतो. म्हणून ते ठरलेल्या नियमाप्रमाणें लिहावेत. उदा :- ‘आंत’ म्हणजे घरांत, दारांत अशा अर्थी वापरतात तेव्हां ‘आं’ वर अनुस्वार द्यावा. तसें न करतां तो ‘आत’ असा लिहित्यास आत्यावाई म्हणजे वडिलांची बहीण असा अर्थ होतो.

वांचणें- तो मरतां मरतां वांचला. यांतील वाचला या शब्दांतील ‘वां’ वर अनुस्वार हवा. तो दिला नाहीं तर त्या शब्दाचा अर्थ धडा ‘वाचला’ असा भिन्न होईल.

‘कांकू’ यांतील दोन्ही अक्षरांवर अनुस्वार हवा. तो दिला नाही तर ‘काकू’ म्हणजे चुलती असा अर्थ होतो.

‘नाव’ मनुष्याला ठेवतात तें. परंतु या शब्दांतील ना वर अनुस्वार दिला नाही तर नाव म्हणजे पाण्यावर तरंगणारी वस्तु असा अर्थ होतो. ‘वांचून’ म्हणजे शिवाय ह्या शब्दाऐवजी ‘वाचून’ असा ‘वा’ वर अनुस्वार न देतांच तो शब्द लिहिला तर घडा ‘वाचून’ ये या वाक्यांत तो ज्या अर्थानें वापरला आहे त्या अर्थाचा होईल.

‘सुशीला’ यांतील ‘शी’ दीर्घ लिहावी. ऱ्हस्व लिहिल्यास विपरीत अर्थ होईल. ‘सुशीला’ या शब्दाचा अर्थ जिचें शील चांगलें आहे अशी मुलगी. पण तो ‘सुशिला’ असा लिहिल्यास सु म्हणजे चांगली व शिला म्हणजे दगड, शिळा, असा निराळाच अर्थ होईल.

त्याचप्रमाणें सर्व अशा अर्थी ‘सकल’ लिहा. ‘शकल’ असा लिहू नका. शकल याचा अर्थ तुकडा असा होईल. आप्त अशा अर्थी ‘स्वजन’ लिहा. ‘श्वजन’ लिहू नका. ‘श्वजन’ याचा अर्थ कुत्रा असा अगदीं विपरीत होतो.

कृदन्ते

क्रियापदांतील मूळ शब्दांना धातु म्हणतात. धातूवरून फक्त क्रियापदेंच बनतात असें नाही तर त्यापासून नामें, भाववाचक नामें, विशेषणें व अव्ययेंही बनवितां येतात. धातूवरून अशा तऱ्हेनें नवीनच बनविलेल्या म्हणजे साध्य केलेल्या शब्दांना धातुसाधितें म्हणतात. यांनाच संस्कृत भाषेंत ‘कृदन्ते’ म्हणतात. यांच्या शेवटीं जो प्रत्यय असतो त्यावरून त्यांचीं ‘णें’ कृदन्त, ‘तां’ कृदन्त, ‘तांना’ कृदन्त अशीं नांवे पडलीं आहेत. यांचे पुष्कळ प्रकार आहेत. परंतु ज्यांच्या अन्त्य अक्षरांवर अनुस्वार येतो अशांचाच फक्त आपण येथें विचार करूं. ‘णें’ प्रत्ययान्त कृदन्त हें बहुधा नपुंसकालिगी असतें व म्हणून त्याच्यावर नेहमीं अनुस्वार द्यावा. उदा० - १. श्वशुराच्या घरीं जांवयानें तसें वागणें योग्य नाही. २. चिरंजीव माधवाच्या लग्नास आपण अवश्य यावें; आपल्या येण्यानें समारंभास विशेष शोभा येईल. ३. कोल्ह्यानें

बनराजाच्या अरण्यांत जाणें म्हणजे मृत्युमुखी पडणेंच होय. ४. श्रीमं-
ताच्या पोटीं जन्मास येणें भाग्याचें होय. ५. प्रत्येक प्राण्याच्या आयुष्यांत
उपजणें व मरणें अशा दोन अवस्था असतातच.

यांतील ठळक शब्द कृदन्ते आहेत. त्यांतील 'णें' प्रत्ययावर अनुस्वार
दिलेला आहे हें नीट लक्षांत ठेवा.

'तां' प्रत्ययान्त कृदन्ते :- हीं बहुधा कालवाचक क्रियाविशेषण अव्ययें
असतात. त्यांच्यावर अनुस्वार द्यावा, उदा० - १. पंतप्रधानांची स्वारी
उद्यां दहा वाजतां पुण्यास येणार आहे. २. येतां जातां केव्हाही आमच्या
घरीं केसरीचा अंक टाकला तरी चालेल. ३. तो बोलतां बोलतां निसटला.
४. गांव लांब असल्यामुळें तो पायीं चालतां, चालतां दमला. यांतील
ठळक अक्षरांतील शब्द कृदन्ते होत. 'तां' वर दिलेला अनुस्वार नीट
लक्षांत ठेवा.

'तांना' कृदन्ते :- कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यय. यांतील 'तां'
वर अनुस्वार द्यावा. उदा.- १. तो झोपतांना हरिस्मरण करतो.
२. पोहतांना तोंड उघडें ठेऊं नये. ३. तो बोलतांना अडखळतो.
४. वाचतांना मोठ्यानें वाचावें. ५. मांडीवर कागद धरून लिहितांना
फार वाकूं नये.

यांतील ठळक अक्षरांतील कृदन्ते व 'तां' वर दिलेला अनुस्वार नीट
लक्षांत ठेवा.

'वें' कृदन्ते:- (१) कैद्यांना दररोज चार तास विणण्याचें काम
करावें लागतें. (२) मला दररोज दूध आणण्याकरितां जकातवाडीस जावें
लागते.

'ऊं' कृदन्ते:- नामें. उदाहरणें. (१) आरशांत चंद्रबिंब पाहून
बाल रामचंद्राला हसूं आलें. (२) त्या संकटांतून सुटण्याचा दुसरा कोण-
ताच उपाय नाही हें कळतांच त्याला एकदम रडूं कोसळलें.

यांतील ठळक अक्षरांतील शब्द कृदन्ते आहेत. ते व त्यांच्या उ-कारावर
अनुस्वार आहेत. हें तुम्ही विसरूं नका.

विराम चिन्हें

आतां शुद्धलेखनाच्या एका निराळ्याच भागाचा विचार करूं. तो भाग म्हणजे विरामचिन्हें.

योग्य ठिकाणीं विराम चिन्ह देणें हा शुद्धलेखनाचा एक प्रकार आहे म्हणून त्याचा थोडक्यांत येथें विचार करूं. आपण बोलतो अगर् लिहितों याचा अर्थ दुसऱ्यास बरोबर समजला पाहिजे. तो तसा समजण्यासाठीं लिहितांना अगर् बोलतांना योग्य ठिकाणीं आपणांस थोडेफार थांबावें लागतें. लिहितांना याबद्दल कांहीं खुणा ठरविल्या आहेत. त्या खुणा योग्य ठिकाणीं केल्यास अर्थ बरोबर समजतो. परंतु त्याच खुणा भलत्याच ठिकाणीं केल्यास अर्थही विपरीत होतो. उदा०— मी दुसऱ्याची वस्तु घेणार नाहीं. घेतल्यास मला शिक्षा करा. २ मी दुसऱ्याची वस्तु घेणार. नाहीं घेतल्यास मला शिक्षा करा.

या दोन वाक्यांतील फक्त एक टिब पुढें होतें तें मागें टाकल्यामुळें अर्थाचा अगदीं अनर्थ झाला.

म्हणजे बरोबर अर्थ कळण्यासाठीं वाक्यांत कांहीं ठिकाणी थांबावें लागतें. कोठे किती काल थांबावें यांच्या कांहीं खुणा— संकेत ठरलेले आहेत. या खुणांना विराम चिन्हें म्हणतात. विराम म्हणजे विश्रांति—विसांवा—थांबणें. थांबण्याच्याया खुणांचे सामान्यतः पांच प्रकार आहेत. त्यांचा संक्षेपानें विचार करूं.

१ वसंत, माघव, सुशीला हीं भावडें होत.

२ मोरूनें अंगांत नवा सदरा घातला, धिजार चढविली, डोकीस टोपी घातली, व तो सोनें लुटावयास गेला.

वरील दोन्ही वाक्यांत जेथें (,) अशी खूण केली आहे तेथें आपण स्वल्प म्हणजे थोडें थांबतो. ह्या खुणेला 'स्वल्प विराम' म्हणतात.

आतां दुसरें वाक्य पहा. त्यांतील कोणत्या शब्दांपुढें कोणती खूण केली आहे तें नीट पहा.

ती कश्चन कथा सांगतांना तिचा कंठ दाटून आला; तिच्यानें पुढें बोलवेना; तिच्या डोळ्यांत अश्रुबिंदु उभे राहिले; व ती मटकन् खालीं बसली. ह्या वाक्यांत (;) अशी खूण केलेल्या ठिकाणीं आपण स्वल्प विरामापेक्षां थोडें ज्यात थांबतो; अगदीं पूर्ण थांबत नाहीं. या खुणेला अर्धविराम म्हणतात.

आतां पुढील वाक्य पहा.

१ ईश्वराची शक्ति फार मोठी आहे ती किती मोठी आहे, याची आपणांस कल्पना येणार नाहीं. हें विश्व त्यानेंच निर्माण केले आहे. पशु-पक्षी, मनुष्यप्राणी या सर्वांचा तोच सांभाळ करतो.

२ एक होता राजा. तो होता दयाळू. त्याने बांधल्या सडका, व्यापार झाला सुरू. देशांत झाले दळणवळण व देवाणघेवाण. लोक झाले सुखी. ह्या दोन्ही वाक्यसमूहांत जेथें जेथें वाक्य पुरें होत आहे तेथें तेथें आपण स्वल्प-विराम व अर्ध-विराम यांच्यापेक्षां ज्यास्त वेळ थांबतो. त्या ठिकाणीं (.) अशा खुणा केलेल्या आहेत. अशा पूर्णपणें थांबण्याच्या खुणेला 'पूर्ण विराम' म्हणतात.

आतां खालीं दिलेलीं वाक्यें पहा.

१. तूं स्वतःला काय समजतोस ?

२. आपल्या मायबोलीला आतां राजाश्रय आहे मग तिची भरभराट होणार नाहीं काय ?

३. तूं दररोज किती तास अभ्यास करतोस ? या वाक्यांतून एक मनुष्य म्हणजे बोलणारा दुसऱ्या मनुष्यास प्रश्न विचारित आहे, असें स्पष्ट दिसून येत आहे. अशा प्रश्न करण्याचा अर्थ दाखविणाऱ्या चिन्हास प्रश्न चिन्ह म्हणतात याची खूण (?) अशी आहे. वरील वाक्यांतील अशीं प्रश्न चिन्हे नीट पहा.

आतां पुढील वाक्यें पहा.

अरेरे ! केवढें हें कौर्य !

अवब ! केवढा मोठा हा भुजंग !

हाय ! हाय ! अखेरीस ती दयाळू माउली आपल्या तान्हु-ल्यास सोडून स्वर्गांत गेलीच !

वरील वाक्यांतील (!) या प्रकारचीं चिन्हें लक्षांत ठेवा. ह्या वाक्यांत मनांतून एकदम वाटणारा विकार बाहेर पडत आहे. ह्यांना उद्गार म्हणतात. आश्चर्यकारक प्रसंगीं, दुःखाच्या प्रसंगीं अगर विस्मयाच्या प्रसंगीं असे तोंडातून एकदम बाहेर पडणारे उद्गार दाखविणाऱ्या खुणेस उद्गार चिन्ह म्हणतात व तें (!) असें लिहितात.

आतां प्रत्येक चिन्हाची नीट ओळख व्हावी म्हणून कांहीं अधिक वाक्यें प्रत्येकाबद्दल देतो तीं नीट ध्यानांत ठेवा.

स्वल्पविराम (,) १. लोकमान्य टिळक मोठे विद्वान्, उत्तम गणिती, राजकारणधुरंधर, व खरे देशभक्त होते. २. आपण सकाळीं उठल्यावर, दुपारीं भोजन केल्यानंतर, व रात्रीं झोपण्याचे वेळीं, ईर्षाचिंतन करावें. ३. जर पाऊस पडला, तर पीक चांगलें येईल, व धान्याची महर्गता कमी होईल. ४. खोखो, आट्यापाट्या, कुस्ती, मल्लखांब, हुतुतु हे हिंदी खेळ कमी खर्चाचे आहेत.

अर्धविराम (;) अजागळ मुलाचा थाट म्हणजे डोक्यावर टोपी वांकडीतिकडी ठेवलेली; केस बाहेर आलेले; सद-याच्या गुंड्या न लावलेल्या; असा असतो.

२. दहा दिवसांची सुट्टी मला मिळाली; मी कपडे वगैरे बांधले; घरांतील चीजवस्तूंची व्यवस्था लावली; व मगच मुंबईला गेलों.

३. त्यांची ती करुण मूद्रा पहातांच मला कांहीं सुचेना; मी गोंधळून गेलों; क्षणभर स्तब्ध राहिलों; व शेवटीं मनाचा हिऱ्या करून बोललों.

पूर्ण विराम (.) १. लघुकथेचें कार्य अगदीं वेगळें आहे. वाचकांच्या मनावर विपुल संस्कार करणें हा त्याचें उद्देश्य आहे हेतूच नव्हे.

२. पद ऐकतांना बन्सीच्या चित्तांत तो क्षण कालवाफालव चालू झाली. त्याला अतिशय हुरहूर वाटू लागली. तो त्याला दाबूनही ठेवतां येईना.

३. आणि श्री तुकोबांचें तर प्रायः सर्व जीवनचरित्रांमध्येच गेलें. त्यामुळें त्यांचीं बहुतेक स्मरणें इंद्रायणीच्या पाण्यावर लिहिलेलीं आहेत. देहू गांव हें संबंध श्री तुकोबांच्या चरित्राचें स्मारक आहे.

प्रश्नचिन्हः (?) १ शिवधनुष्याचा भंग करण्यास कोणी पुढे येत नाही. आज सर्व पृथ्वी निर्वीर्य व निःक्षत्रिय झाली काय ?

२. तेव्हां गेला होता कोठें राघामुता तुझा धर्म ?

३. मी हें काम करण्याचा निश्चय केला. त्यापासून मला परावृत्त करण्याची कोणाची छाती आहे ?

४. तू जीं जाईचीं पांढरीं शुभ्र फुलें मला आणून दिलीं तीं फुलें नसून गुणांचा पुंज होता, असें तुला वाटत नाहीं काय ?

उद्गार चिन्ह (!) १. पाणपोयीवरचें फुकाचें पाणी बाळ रोहिदास पीत नाही ! आणि आज भारत देशांत श्रीमंतांचीं मुलेंही शाळांतून नांदारीसाठीं अर्ज करतात ! श्रीमंत लोक मोफत दवाखान्यांतून दवा नेतात !

२. डोंबाकडे नोकरी करतांना (हरिश्चंद्रावर) कोण प्रसंग ! स्वतःच्या मुलाला अग्नि देतां येत नाहीं, स्वतःच्या पत्नीवर घाव घालण्याची पाळी ! कशीं तीं फुलाप्रमाणें कोमल परंतु वज्राप्रमाणें कठोर मनें !

३. सावित्री पतीसाठीं मरणापाठोपाठ जावयास तयार होते ! घोर अरण्य ! रात्रीची वेळ ! समोर मृत्युदेव !

४. तुम्ही मोंगलांच्या बाजूनें लढता. तुम्हांला आपल्या आयावहिणींच्या अब्रूची चहाड वाटत नाहीं. थू ! तुमच्या जिनगानीवर !

५ छट् ! धन्याशीं असला वेडमानीपणा मी कधींच करणार नाहीं.

६ धिक् ! असलें पाप करणाऱ्या तुझा शतशः धिक्कार असो !

७ छे ! त्या अधम माणसाकडे जाऊन त्याची याचना करण्याचें काम मला मुळींच सांगू नको.

आतां कांहीं लेखन दोषांचा विचार करूं. हे दोष पुढील कारणांनीं उद्भवतात. ते अवश्य टाळणे आवश्यक.

पहिला दोष शब्दांचा अनुरक्ति. याची उदाहरणें.

१ बालकवीर्यांच्या उदाहरणें सुंदर कविता केल्या आहेत त्या खरोखर सुंदर आहेत. पण त्यांमालेला 'सुंदर' शब्द नको.

२ आपल्या परीक्षेत निःसंशय उत्तीर्ण होणार, यांत मला मुळींच संशय वाटत नाही. येथें 'यांत मला मुळींच संशय वाटत नाही' ह्या वाक्याची जरूरी नाही.

३ **गाईचें गोमुत्र** आरोग्यदायक असतें: यांत फक्त 'गोमुत्र' असा शब्द हवा. 'गो' म्हणजेच गाय. पुनः 'गाईचें' हा शब्द मुळींच नको.

४ मला तें कापड नको पाहिजे. या वाक्यांत पाहिजे हा शब्द निरर्थक आहे. 'I dont want' ह्या इंग्रजी वाक्याचें हें शब्दशः भाषांतर आहे.

५ मला तें फल नको आहे. यांत 'आहे' हा शब्द निरर्थक आहे.

६ विना मूल्या शिवाय मला हें पुस्तक मिळेल काय ? यांत फक्त विनामूल्य असा शब्द पाहिजे. विना म्हणजेच. शिवाय. म्हणजे विनामूल्याशिवाय ह्याला कांही अर्थ नाही.

दुसरा दोष:- लिंग दोष. उदा०-

१ केळीं, पेरू, व काकड्या ह्या फळें होत या वाक्यांत ह्या शब्दाबद्दल हीं हा शब्द हवा.

२ राम, लक्ष्मण, व सीता ही आदर्श होत. यांत 'ही' च्या ऐवजी हे हा शब्द हवा.

३ दोन माणसें भांडूं लागलीं म्हणजे कांहीं बघणारे त्यापंकीं कोणाचा तरी कड घेऊन भांडणास रंग आणतात. या वाक्यांत 'कोणाचा' ह्या शब्दाऐवजीं कोणाची असा शब्द हवा.

४. परीक्षेंत प्रथम श्रेणींत उत्तीर्ण झाल्याबद्दल घनजयाचें अभिनंदन करण्याकरितां सभा भरली. त्यांत बऱ्याच वक्त्यांनीं त्याला पुष्पहार घातले. येथें 'त्यांत' ह्या शब्दाऐवजीं तीं हा शब्द हवा.

दुसरा दोष, वचन दोष :- उदाहरणें.

१. रामचंद्र अथवा हरि उद्यां पुण्यास अधिवेशनासाठीं जातील. येथें जातील ह्या शब्दाऐवजीं 'जाईल' हा शब्द हवा. रामचंद्र जाईल अथवा हरि जाईल असा अर्थ आहे. कर्ता एकवचनी आहे. म्हणून जाईल हा शब्द हवा.

२. दया, क्षमा, शांति । तेथें देवाची वसती । अशी साधूकित आहे. म्हणून हे गुण मनुष्याला भूषण होय. या वाक्यांत होत हा शब्द हवा.

३. कार्यकृत्यनिं कारकुनाविषद्ध अजं लिहिला, व गांवांतील सुमारें शंभर लोकांच्या सहानिशीं तो अधिकाऱ्याकडे पाठविला. येथें सहानिशीं असा अनेकवचनी शब्द हवा.

आतां प्रश्नचिन्हांचा अयोग्य उपयोग केल्यानें लेखनदोष होतात त्यांचा विचार करूं. उदा० - (१) सावरमतीच्या काठीं कोणतीं शहरें आहेत ? तें सांगा. (२) तुम्हांला गोविंदाप्रजांचा 'राजहंस' आवडतो काय ? तें सांगा.

ह्या दोन वाक्यांत 'आहेत' व 'काय' ह्या शब्दांपुढें प्रश्नचिन्ह नको. स्वल्पविराम हवा.

तसेंच (३.) श्रीरामा ! तुझें दास्य घडावें एवढाच हेतु आहे. (४.) प्रभो ! मी फार पातकी आहे. पण तू भक्तवत्सल आहेस ना ? या दोन वाक्यांत 'श्रीरामा' व 'प्रभो' ह्या शब्दांपुढें उद्गाण चिन्हें नकोत. स्वल्पविराम हवेत. कारण हे शब्द संबोधनान्त आहेत.

भलत्या ठिकाणीं शब्द तोडले म्हणजेही अशुद्ध लेखन होतें. याचे प्रकार फार मासलेवाईक आहेत. ते येथें देतो.

१. दाशरथी रामानें रा-

वणास ठार मारिलें.

२. शकुंतलेचें रक्षण श-

कुंत पक्षांनीं केलें.

३. रविववर्म्याचि चित्रांत रंग सफा-

ईदार भरलेले असतात.

४. साक्षरतेचा प्रसार होण्यासाठीं खडेगांवांतून वाच-

नालयें उघडलीं पाहिजेत.

आणखी एक अशुद्ध लेखनाचा प्रकार म्हणजे 'ऊ' ह्या स्वराच्या ऐवजीं 'वू' हें व्यंजन घालून पुष्कळ वेळां चुका होतात. त्या होऊं देऊं नयेत. जसें:—

अशुद्ध

शुद्ध

१. त्यानें मला पुस्तक देवूं केलें.

त्यानें मला पुस्तक देऊं केलें.

यांत मूळ घातु 'दे' आहे. म्हणून देऊं केलें यांत 'ऊं' हें रूप बरोबर आहे.

२. तूं हीं पुस्तकें तेथेंच ठेऊन दे.

तूं हीं पुस्तकें तेथेंच ठेवून दे.

या वाक्यांत ठेव हा घातु असल्यामुळें ठेवून हें रूप बरोबर आहे.

३ आपली नवी घोडी घेवून
फिरावयास जा.

आपली नवी घोडी घेऊन फिरा-
वयास जा.

मूळ धातु 'घे' असल्यामुळे घेऊन हें रूप बरोबर आहे.

४ सकाळीं थोडेसें जेऊनच
गांवास जा.

सकाळीं थोडेसें जेवूनच गांवास
जा.

येथें जेवणें असा मूळ शब्द असल्यामुळे जेवून हें रूप बरोबर आहे.

५ देवाची मूर्ति रथांत बसवून
सर्व शहरांतून मिरऊन आणली.

देवाची मूर्ति रथांत बसवून सर्व
शहरांतून मिरवून आणली.

या ठिकाणीं मिरवणें असा मूळ शब्द आहे व त्यामुळे मिरवून हें
रूप बरोबर आहे.

अशा ठिकाणीं शब्दाचें मूळ रूप कोणतें हें प्रथम पहावें म्हणजे शुद्ध
शब्द कोणता तें आपोआप कळेल.

आतां आणखी एक अशुद्ध लेखनाचा प्रकार सांगून हें विवेचन पुरें
करणार आहे. हा प्रकार वरील प्रकारापेक्षा थोडा निराळा आहे. तो-

उभयान्वयी अव्ययें दोन शब्द अगर वाक्यें जोडतात हें आपण पाहिजे
या अव्ययांपैकीं 'व', 'आणि' यांनीं जीं दोन वाक्यें जोडलीं जातात तीं
दोन विधानें असतात. व तीं परस्परसंवादी असतात. म्हणजे त्यांत परस्पर
अर्थाचा विरोध नसतो. उदा०- १ जानकी श्रीरामचंद्राजवळ आली व
तिनें त्याच्या गळ्यांत पुष्पमाला घातली.

२ श्री रामचंद्रानें पित्याचें वचन पाळलें आणि ते वनवासास गेले.

३ कोलंबसानें अमेरिका खंड शोधून काढलें आणि आपली कीर्ति दिगंत
पसरविली.

या वरील वाक्यांतील 'व' आणि 'आणि' ह्या उभयान्वयी अव्ययांचे उप-
योग अगदीं योग्य आहेत. परंतु ह्याच उभयान्वयी अव्ययांचा दुरुपयोग
कसा करतात तें पुढील उदाहरणांवरून कळून येईल.

१ शरयूनें पुष्कळ अभ्यास केला व ती नापास झाली.

या वाक्यांत परस्पर विरोधी अशी दोन विधानें आहेत व त्यांना जोडणारे
उभयान्वयी अव्यय 'व' असें चुकीनें योजलें आहे. हें वाक्य १ शरयूनें पुष्कळ
अभ्यास केला परंतु ती नापास झाली असें हवें.

दुसरें वाक्य. परमेश्वरप्राप्ति फार कठीण आहे, आणि तो भक्तीनें वश होतो. या वाक्यांत आणि या उभयान्वयी अव्यया ऐवजी 'परंतु' हें अव्यय पहिल्या विधानाला विरोधी असल्यामुळें वरोबर आहे. म्हणजे शुद्ध वाक्य, 'परमेश्वरप्राप्ति फार कठीण आहे, परंतु भक्तीनें तो वश होतो. असें लिहावें. दुसरी जोडी 'जर' व 'तर' या उभयान्वयी अव्ययांची. या अव्ययावद्दल पुष्कळ वेळां 'जरी' व 'तरी' हीं अव्ययें घालतात. उदा०— 'जरी विहीर पुष्कळ खोल खणली तरी पाणी लागेल."

या वाक्यांत 'जरी' व 'तरी' यांच्या ऐवजी 'जर' 'तर' हे शब्द योग्य आहेत. म्हणजे 'जर विहीर खोल खणली तर पाणी लागेल.' असें लिहावें.

दुसरें वाक्य. जर तो लंगडा आहे तर तो पुष्कळ चालतो. या वाक्यांत 'जर' 'तर' यांच्या ऐवजी 'जरी' व 'तरी' असे शब्द घालावेत म्हणजे जरी तो लंगडा आहे तरी तो पुष्कळ चालतो. असें शुद्ध वाक्य लिहिलें पाहिजे.

अवतरणें

आपण एखादा निबंध अगर लेख लिहितो त्याला शोभा आणण्या-करितां त्यामध्ये विषयाच्या पूर्ततेकरितां पुष्कळ वेळां त्याच विषयावर प्रसिद्ध लेखकांनीं काय काय विचार प्रगट केले आहेत ते उधृत करतो म्हणजे त्यांचे विचार त्यांच्याच शब्दांत जसेच्या तसे देतो. यालाच अवतरणें असें आपण म्हणतो. हे त्या लेखकांचे शब्द ' ' अशा अवतरण चिन्हांत देतात. प्रसिद्ध लेखकांचे अगर कवींचे म्हणणें त्यांच्याच शब्दांत देऊन आपल्या लिखाणाची शोभा वाढवावी. मात्र ती देतांना वरील वाक्यांना अगर शब्दाला अनुरूप अशी वाक्यरचना करावी लागते. ती वाक्यरचना अगदीं समर्पक हवी. तशी ती साधली नाही तर विपरीत अर्थ होईल. खालीं नमुन्याकरितां कांहीं कांहीं अवतरणें देऊं.

तेव्हां धावुनि वैसे पार्थ सुभद्रा रथीं जसा पाटीं ।

सुचिर क्षुधित ब्राह्मण हां हां म्हणताहि वाढिल्या ताटीं ॥ मोरोपंत

या आर्येतील कवीचे ' सुचिर क्षुधित ब्राह्मण ' जसेच्या तसे आपणांस उपयोगांत आणावयाचे आहेत. मग पुढीलप्रमाणे वाक्यरचना करा. अर्जुनाला सुभद्रेच्या रथांत बसण्याची फार घाई झाली होती. तो धांवत धांवत जाऊन तिच्या रथांत बसला. एखादा ' सुचिर क्षुधित ब्राह्मण ' जेवणाकरितां वाढलेल्या ताटापुढे मांडलेल्या पाटावर जसा अत्यंत त्वरेनें जाऊन बसतो तसाच अर्जुन रथांत बसण्याकरितां धांवला.

दुसरें उदाहरण - सुमनांच्या कोंवळ्या दलांतून ।

बालांच्या वा स्मित हास्यांतून ।

तारांच्या तेजांतून देतां दर्शन वारंवार ।

शांता शेळके

प्रभुजी आपल्या ऋषेचा व सामर्थ्याचा आम्हाला क्षणाक्षणाला साक्षात्कार घडतो. आपण पुष्पांच्या कोंवळ्या पानांतून व लहान अर्भकांच्या ' स्मित हास्यांतून ' आणि नभोवितानांत पसरलेल्या असंख्य ' तारांच्या तेजांतून ' आम्हाला दर्शन देतां.

तिसरें उदाहरण :-

हे काळे कुरळे केस । खेळतात डोक्यावरती ।

ही दृष्टि पहा मम बदनीं । नेहमीं अशी ही असली

हें तेज अशा रत्नांचें । झालें कां आहे कमती

कानांत नाचती डूल ।

तोंडावर हसरें फूल ।

जीवाचीं घालुनि झूल

मी असाच झांकिन याला । राजहंस माझा निजला ॥

संदर्भ- नुकतेंच वैधव्य प्राप्त झालेली विचारी गरीब स्त्री. तिचा एकुलता एक पुत्र मृत झालेला आहे. तो तिच्या मांडीवर आहे. दुःखातिशयानें तिला भ्रम झाला आहे व आपला मुलगा मृत झाला नसून तो मांडीवर झोपला आहे असें ती लोकांना सांगून त्यांच्या स्वाधीन करित नाही. या चरणाचा अनुवाद. आई म्हणते- तुम्ही या मुलाला मृत असें कसें समजतां ? याच्या ठिकाणीं मृत झाल्याबद्दल एक तरी चिन्ह आहे कां ? याच्या मस्तकावर हे काळेकुरळे केस इतस्ततः रुळत आहेत, वाऱ्यानें भिरभिरत आहेत. माझ्या तोंडाकडे हा नेहमींप्रमाणे आतांही पहात

आहे. याच्या डोळ्यांतील तेजही कांही कमी झालें नाहीं. कानांतील झूल हलत आहेत, मुखावर हास्य शोभून दिसत आहे. मी ह्याला तुमच्या स्वाधीन करणार नाहीं. मी माझ्या 'जीवाची झूल' घालून त्याला असाच झांकीन जा. माझा राजहंस निजला आहे.

चवथें उदाहरण

यज्ञीं ज्यांनीं देउन निजशिर ।

घडिलें मानवतेचें मंदिर ।

परी ज्यांच्या दहनभूमिवर ।

नाहिं चिरा, नाहीं पणती । तेथें कर माझे जुळती ॥

याचा अनुवाद = ज्यांनीं सत्कार्यासाठीं आपलें देह ठेविले, व अशा तऱ्हेनें 'मानवतेचें मंदिर' घडविण्यास मदत केली, त्यांच्या 'दहनभूमिवर' समाधी अगर त्या समाधीजवळ साधी पणती पण लावीत नाहींत. अशा उपेक्षित महाभागांना वंदन करण्याकरितां माझे हात आपोआपच जुळतात.

आणखी एक लहानसा पण महत्त्वाचा नियम देऊन हे नियम पुरे करतो. तो नियम- नामाला इक प्रत्यय लागला म्हणजे त्याच्यापासून विशेषण बनतें, त्या वेळीं नामाच्या प्रथमाक्षराची वृद्धि होते. 'अ' बदल आ; 'इ' किंवा 'ई' बदल ऐ; उ किंवा ऊ बदल औ; ऋ किंवा ॠ बदल आर्; येणें यांना वृद्धि म्हणतात. उदाहरणार्थः—

१ शिक्षण + इक = शैक्षणिक, २ उद्योग + इक = औद्योगिक,

३ प्रसंग + इक = प्रासंगिक, ४ संप्रदाय + इक = सांप्रदायिक

५ इच्छा + इक = ऐच्छिक, ६ पुरंपरा + इक = पारंपरिक,

७ निष्ठा + इक = नैष्ठिक, ८ रसायन + इक = रासायनिक,

९ कुटुंब + इक = कौटुंबिक, १० सुंसार + इक = सांसारिक,

११ प्रपंच + इक = प्रापंचिक १२ इतिहास + इक = ऐतिहासिक,

१३ भूगोल + इक = भौगोलिक १४ शरीर + इक = शारीरिक,

१५ काया + इक = कायिक.

वरील सर्व शब्दांत 'इक' प्रत्यय लागल्यामुळें नामांच्या आरंभीच्या अक्षरांची वृद्धि झाली आहे हें तुम्ही पाहून ह्या नियमाप्रमाणें अशासारखे शब्द बनवा. चुकू नका.

